

Bijlage bij het hoorcollege *De menselijke toon*

Inhoudsopgave

[Ger Groot](#)

[Introductie](#)

[College 1. De dageraad van de moderne tijd](#)

[H1. Inleiding: waar komt de moderne mens vandaan?](#)

[H2. Het cogito](#)

[H3. Het machinale dier en de ontmaskering van de mens](#)

[College 2. Verlichting](#)

[H4. Lamettrie en de machine-mens](#)

[H5. Immanuel Kant: het Ik als illusie](#)

[H6. Rousseau en de tegencultuur](#)

[College 3. Romantiek](#)

[H7. Het abstracte subject](#)

[H8. Universaliteit en eigenheid](#)

[H9. Een veelvoud van culturen](#)

[College 4. De gesplitste rede](#)

[H10. Hegel en de geschiedenis](#)

[H11. Het sublieme](#)

[H12. Schiller, de speeldrift en het genie](#)

[College 5. Friedrich Nietzsche](#)

[H13. Zarathustra en de nieuwe mens](#)

[H14. Het dionysische](#)

[H15. De dood van God](#)

[College 6. Existentialisme](#)

[H16. Kierkegaard: de waarheid is in de subjectiviteit](#)

[H17. Authenticiteit en het absurde](#)

[H18. Sartre: de mens is een 'niet'](#)

[College 7. De mens is geen God](#)

[H19. Sartres onbekommerde atheïsme](#)

[H20. Heideggers *Dasein*](#)

[H21. Luisteren en verstaan](#)

[College 8. Structuralisme en daarna](#)

[H22. Filosofie van de taal](#)

[H23. Foucault en de crisis van de menswetenschap](#)

[H24. Paul Ricoeur: het subject spreekt zich uit](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Ger Groot

Prof. dr. Ger Groot was bijzonder hoogleraar Filosofie en Literatuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen en doceerde wijsgerige antropologie en cultuurfilosofie aan de Erasmus Univerisiteit Rotterdam. Hij publiceert veelvuldig beschouwingen, boekbesprekingen en opiniestukken in dag- en weekbladen en culturele tijdschriften. Zijn meest recente boeken zijn *Vier ongemakkelijke filosofen: Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida* (2003), *Het krediet van het credo: godsdienst, ongeloof, katholicisme* (2006), *De gelukkigste illusies: over kwaad en verlossing* (2008) en *De geest uit de fles, hoe de moderne mens werd wie hij is* (2017). Bij Home Academy verscheen ook van hem het

hoorcollege *Moderne Franse filosofen*.

Synopsis van het hoorcollege *De menselijke toon*

Introductie

Het wezen van de mens is geen tijdloos gegeven. Door de eeuwen heen verandert de wijze waarop wij onszelf bekijken en ons in de wereld opgenomen zien. Ook de manier waarop wij onszelf aan het begin van het derde millennium beleven, is langzaam voortgekomen uit de geschiedenis die achter ons ligt, hoe vanzelfsprekend veel van de ideeën die we over onszelf koesteren ons ook mogen toeschijnen. In deze collegereeks lopen we met zevenmijlslaarzen door de afgelopen vier eeuwen heen, om te zien hoe de mens daarin langzamerhand geworden is tot het wezen dat we nu zijn. Dat wordt niet alleen zichtbaar in de filosofie, maar in alle uitingen van de moderne cultuur. In deze reeks zullen we vooral naar de muziek kijken als de plek waarin wijsgerige denkbeelden letterlijk tot klinken komen.

College 1. De dageraad van de moderne tijd

H1. Inleiding: waar komt de moderne mens vandaan?

De moderne mensbeschouwing reageert op een wereld waarin de godsdienst en het theologisch perspectief allesbepalend waren. God was een evidentie en daarom bestond er ook iets absoluuts waarop alles in de werkelijkheid betrokken kon worden. Het moderne denken heeft afscheid genomen van dat fundament en daarmee heeft het de hele cultuur (van kennisleer tot politiek) opnieuw moeten leren doordenken. De moderniteit is één aanhoudende zoektocht naar een nieuwe orde waarin niet de onwrikbare God maar de ongewisse mens zelf centraal staat.

H2. Het cogito

Het is René Descartes die in het midden van de zeventiende eeuw dit besef van een filosofisch fundament voorziet. Niet langer is God het beginpunt van het denken, maar het 'ik' van de denker zelf. Zijn *cogito* ('ik denk') is de allereerste onomstotelijke waarheid waarop hij kan vertrouwen. Daaruit kan hij vervolgens op wetenschappelijke ('mathematische') wijze andere waarheden afleiden, waarbij het bestaan van God voor Descartes toch weer direct om de hoek komt kijken. Maar pas in tweede instantie: dat is de radicale breuk die Descartes voltrekt ten aanzien van het pre-moderne denken.

H3. Het machinale dier en de ontmaskering van de mens

Descartes betaalde voor zijn overwinning een hoge prijs. Hij moest in de mens het denken scherp scheiden van het lichaam. Een mens was een wezen dat bestond uit twee radicaal verschillende substanties. Een eeuw later is men echter niet meer zo gemakkelijk geneigd de menselijke geest een afzonderlijke, bijna goddelijke status te geven. Ontmaskering is het parool van de Verlichting die - zoals Don Alfonso in Mozarts *Così fan tutte* zegt - liever bij de aarde dan bij de hemel zweert.

College 2. Verlichting

H4. Lamettrie en de machine-mens

En zo zegt de Franse filosoof en arts Julien Offray de Lamettrie een eeuw na Descartes over de mens wat die laatste al over het dier had gezegd: zijn lichaam functioneert als een machine en de veronderstelling dat daarin ook nog een 'geest' rondwaart, is daarbij overbodig. In het verlengde daarvan wordt nu ook de *maakbare* mens denkbaar. De automaat die de zeventiende eeuw zozeer had gefascineerd in de vorm van kunstmatig bewegende dieren en vogels, wordt gevolgd door de droom van de kunstmatige mens: Frankenstein en de robot Olympia uit de verhalen van E.T.A. Hoffmann.

H5. Immanuel Kant: het Ik als illusie

Toch valt niet te loochenen dat de mens een innerlijk heeft, waarin hij zich vrij weet: niet onderworpen aan de causale wetten van de natuur. Het is Immanuel Kant die tegen 1800 voor die tegenstrijdigheid een elegante oplossing vindt. De mens is bij hem niet meer een wezen dat bestaat uit twee substanties, maar een wezen dat onder twee gezichtspunten bekeken kan worden. De natuurwetten die de waarneming en de wetenschap in de realiteit menen te ontdekken, zijn in werkelijkheid vormen waarmee de waarnemingsprikkel in een ordelijk geheel worden verenigd, zodat wat de zintuigen opmerken ons voorkomt als een coherente wereld. We kunnen de werkelijkheid niet anders zien zoals we haar zien, maar niets garandeert dat de realiteit die achter de waarneming schuilgaat ook werkelijk zo causaal geordend is. Zo kan de menselijke wil, die zelf tot die werkelijkheid behoort, toch vrij blijven, terwijl de waarneming alles moet zien onder het licht van de natuurlijke wetmatigheid.

H6. Rousseau en de tegencultuur

Nog sterker dan bij Descartes wordt de mens dus zowel de spil als de dragende voorwaarde van de werkelijkheid zelf. Die laatste is er alleen maar op de wijze waarop het menselijk waarnemingsvermogen haar laat verschijnen. In de kentheorie van Kant komt de Verlichting zo tot haar hoogtepunt. Maar wanneer het op de ethiek aankomt, toont Kant zich veeleer schatplichtig aan Rousseau, vooral in zijn geloof in de fundamentele goedheid van de mens. Dat blijkt vooral uit zijn wantrouwen jegens de menselijke cultuur die verworpen is tot kunstmatigheid. In de natuur moet de mens zijn oorspronkelijke deugdzaamheid terugvinden. Niet de speculatieve rede is hem daarbij tot leidraad, maar de eenvoud van het onbedorven bestaan op het land.

College 3. Romantiek

H7. Het abstracte subject

Toch neemt Rousseau in de achttiende eeuw een dubbelzinnige positie in. Hoewel hij de kunstmatigheid van de rede wantrouwt, staat die laatste in zijn politieke denken juist centraal. De mens is mens omdat hij een rationeel wezen is, en omdat alle mensen deel hebben aan die redelijkheid zijn ze in principe ook aan elkaar gelijk. En dus hebben ze ook op gelijke wijze deel aan de legitieme macht van de staat. Die laatste berust bij Rousseau niet meer op de goddelijke soevereiniteit, die via de vorst de uitoefening ervan aan zijn dienaren uitbesteedt, maar is nu het eigendom van het volk als geheel. De macht is niet meer gebonden aan een specifieke persoon, maar een functie van het volk. Op dezelfde manier is de staatsburger nu niet meer een concrete persoon,

maar als het ware een gemaskerde figuur. Alle mensen zijn voor de wet gelijk en allen delen, als rationele wezens, gelijkelijk in de soevereiniteit van de staat.

H8. Universaliteit en eigenheid

Dit worden de grondgedachten van het nieuwe Franse republicanisme. Niet verwonderlijk is het dan ook dat na de revolutie de godsdienst - zij het voor korte tijd – officieel vervangen zal worden door een ‘cultus van de rede’. Tegenover de abstracte rationaliteit van het staatsbestel staat de burger als een al even abstract, rationeel wezen. En omdat deze rationaliteit iets is dat ‘de’ mens als zodanig toekomt, heeft dit bestel in principe ook universele betekenis en geldingskracht. Een redelijke cultuur zal de mensheid tot een eenheid aaneen moeten smeden, in de politieke vorm van het Franse republicanisme, dat zich op grond daarvan dan ook gerechtvaardigd ziet zijn invloed over de hele wereld uit te breiden.

H9. Een veelvoud van culturen

Daarin komt echter ook de dubbelzinnigheid van dit denken naar voren. De rede is universeel, maar ze spreekt wèl Frans. En inderdaad was de Europese hogere cultuur van de achttiende eeuw zich in verregaande mate gaan richten naar datgene wat in Frankrijk gebeurde (zoals in de tweede helft van de twintigste eeuw om dezelfde reden zou gebeuren met de Amerikaanse cultuur). Maar gaandeweg ontstaat er vanuit de andere landen, die zich op grond van de universele rationaliteit en vrijheid overheerst zien worden door een hen vreemde cultuur, verzet tegen deze gedachte van universalisme. Niet de algemene redelijkheid maakt de mens tot wat hij is, maar juist datgene wat aan hem (of zijn volk) specifiek is - zo beginnen romantische auteurs te benadrukken. Voor het eerst in de geschiedenis van de filosofie wordt daarmee het unieke en onuitwisselbare gesteld boven het universele en tijdloze. Daarmee wordt het nationalisme geboren, honderd jaar later gevolgd door het cultuurrelativisme dat aan het einde van de twintigste eeuw in zijn eigen contradicties verstrikt zal raken.

College 4. De gesplitste reden

H10. Hegel en de geschiedenis

Niet alleen begint de rede, tot dan toe steeds het eenheidsscheppende fundament van het wezen ‘mens’, in geografische zin uiteen te vallen. Ook langs de tijdsas begint ze dat te doen. Hegel ziet de geschiedenis niet langer als een simpele opeenvolging van gebeurtenissen, maar als een proces met een inwendige logica, waarin langzaam de ‘Geest’ tot ontwikkeling komt. Dat proces heeft een begin- en eindpunt en verloopt langs talloze stadia, die elk hun eigen waarheid hebben. Niet alleen wordt ‘de’ mens zo een wezen dat bepaald is door de cultuur waarin hij leeft, maar hij wordt onherroepelijk ook een kind van zijn tijd - ook al zal Hegel benadrukken dat door de diversiteit van de verschillende stadia heen, het wel dezelfde geest is die aan het einde van de geschiedenis alles in zich zal verenigen.

H11. Het sublieme

Voor de mens als redelijk wezen heeft dat verregaande gevolgen. De universaliteit die de Verlichting aan de ratio had toegeschreven, wordt haar door de romantiek juist ontzegd. En sterker nog: diezelfde romantiek benadrukt dat de diepste grond van de werkelijkheid zelf misschien wel niet redelijk is. In de esthetica komt in de achttiende eeuw een nieuwe categorie naar voren: het sublieme. Kunst richt zich niet alleen meer naar het schone, waarin de wereld verschijnt in haar evenwichtigheid en éénheid, maar ook naar het overweldigende waarin de wereld juist mateloos,

vernietigend, disruptief en verpletterend blijkt te zijn. In reactie op Hegel beschrijft Schopenhauer een werkelijkheid die geregeerd wordt door blinde krachten waartegenover de rede uiteindelijk machteloos staat.

H12. Schiller, de speeldrift en het genie

Zover wil Schiller in zijn esthetische geschriften nog niet gaan. Maar teleurgesteld in de Franse revolutie en haar beroep op een rede die uiteindelijk bleek uit te monden in terreur, zoekt ook hij de vooruitgang van de menselijke beschaving eerder in de kunst dan in de politiek of wetenschap. Door de cultivering van zijn esthetische vermogens zal de mens zich ontwikkelen. De kunst wordt de motor van de menselijke beschaving en het kunstgenie gaat de plaats innemen van de priester. Hij is het die de weg zal wijzen naar het heil, begiftigd als hij is met een bijzondere gevoeligheid voor de esthetische (dus niet-rationele of zelfs anti-rationele) oerbodem van mens en wereld.

College 5. Friedrich Nietzsche

H13. Zarathustra en de nieuwe mens

Dit romantische geloof in het mateloze als meest oorspronkelijke kracht komt in het derde kwart van de 19de eeuw het meest welsprekend tot uitdrukking bij Nietzsche. De hele Europese cultuur moet volgens hem van een nieuwe grondslag worden voorzien, misvormd als ze is door het christelijk geloof in een welwillende God die als schepper de werkelijkheid gegrondvest heeft op een ultieme harmonie. De werkelijkheid is gebroken, gewelddadig en uiteindelijk onrechtvaardig. Dat besef moet de krachteloos geworden Europese cultuur opnieuw tot zich laten doordringen, opdat zij daaraan een nieuwe vitaliteit kan ontfangen. In zijn beroemdste werk, *Zo sprak Zarathustra*, laat Nietzsche de profeet Zoroaster, die ooit de eerste streng dualistische godsdienst stichtte, nu een omgekeerde boodschap verkondigen. De mens moet niet wegluchten in een gedroomde hemelse werkelijkheid van harmonie en eeuwigheid, maar de aarde trouw blijven, met alles wat dat impliceert.

H14. Het dionysische

Daartoe moet de Europese cultuur terugkeren naar het tragische levensbesef dat de Grieken nog kenden, voordat ook zij zich met Socrates verloren in hun geloof aan een steriel geworden rede. In zijn eerste filosofische werk, *De geboorte van de tragedie*, beschrijft Nietzsche hoe dit besef in de grote tragische toneelwerken tot uitdrukking werd gebracht. De held wordt daarin vermalen door de tegenstrijdige wetten waaraan hij te beantwoorden heeft: dat is het inzicht dat hij (naar de god van de roes en de mateloosheid) het 'dionysische' noemt. Maar dit besef wordt wel tot uitdrukking gebracht in een kunstwerk dat dit geweld temt in beheerste versvoeten: het 'apollinische', genoemd naar de god van de maat en de luciditeit. Zo wordt de verschrikkelijke waarheid die zegt dat de held (de mens) ten ondergaat verdraaglijk voor een publiek dat dankzij deze toneel-liturgie een tragisch levensbesef leert omarmen.

H15. De dood van God

Van de wereldvlucht was niet alleen de religie een uitingsvorm. Ook de wetenschap behoort daartoe. Beide gaan immers uit van het bestaan van een absolute waarheid die aan de wisselvalligheden van de wereld ontheven is. De dood van God die door hem wordt verkondigd, houdt dus ook het einde van het geloof in een vaste waarheid in. Ons spreken verwijst niet naar een ideële werkelijkheid, maar is een retorisch instrument dat in de wereld dingen bewerkt, aldus Nietzsche. Er is geen eeuwigheid, dus ook geen eeuwige rechtvaardigheid. De wereld is een strijdveld waarin een nieuwe nobele mens (*Übermensch*) moet opstaan, die tegen dit inzicht opgewassen is.

College 6. Existentialisme

H16. Kierkegaard: de waarheid is in de subjectiviteit

Op geheel andere wijze had een kwarteeuw voor Nietzsche al een andere denker gereageerd op de teloorgang van de universele rede. Kierkegaard wijst de godsdienst niet af, maar zoekt juist in haar een nieuw begrip van waarheid te vinden. Net als het nationalisme dat ten opzichte van de afzonderlijke volkeren had gedaan, ziet Kierkegaard de waarheid op persoonlijk vlak als iets dat volstrekt individueel is. Algemene waarheden bestaan wel, maar ze zijn van geen betekenis voor de specifieke wijze waar de mens als individu bestaat en waarvoor hij het woord 'existentie' gebruikt.

H17. Authenticiteit en het absurde

De mens vindt zijn waarheid volgens Kierkegaard in een sprong naar God. Maar hij moet die sprong op een volstrekt eigen wijze gestalte geven. De kerk, zijn omgeving, zijn cultuur kunnen hem daarbij niet helpen. Die sprong is zo radicaal dat ze voor de wereld absurd is en tegelijk zo eigenzinnig dat alleen daarin de mens ontdekt wie hij eigenlijk is. Op die authenticiteit komt het aan: daarin verwerft de mens zijn redding - die Kierkegaard nog in religieuze termen vat.

H18. Sartre: de mens is een 'niet'

Bijna een eeuw later neemt Sartre veel van deze gedachten opnieuw op. Maar hij doet dat inmiddels in een radicaal atheïstisch perspectief. De mens vindt zijn authenticiteit door de levenskeuze die hij maakt. Daarin is hij volstrekt vrij en niemand kan die taak van hem overnemen. In die authenticiteit beantwoordt de mens aan zijn roeping: vrij te zijn. Hij is geen ding, onderworpen als dat is aan onwrikbare wetten. Tegenover alles wat is, is de mens een ontkenning van alle causaliteit en dwang die daarmee gepaard gaat. Hij is een 'niet', dat zich vrij weet en vrij moet houden van alle (sociale) dwang, om zichzelf te scheppen en de wereld de betekenis te geven die hij verkiest.

College 7. De mens is geen god

H19. Sartres onbekommerde atheïsme

Met zijn ethiek van de vrijheid verovert Sartre stormenderhand de naoorlogse wereld die daarin een antwoord ziet op de teloorgang van een maatschappij van vaste waarden, standen en zekerheden. Maar in zijn wil de vrije mens zijn ware verantwoordelijkheid terug te geven, maakt Sartre hem ongewild tot datgene wat hij nu juist vermijden wilde. De mens kan de wereld niet scheppen, maar hij kan wel haar betekenis scheppen. Daarin neemt hij indirect opnieuw de plaats van God in die het moderne denken nu juist had afgezworen. Hoezeer Sartre ook de menselijke eindigheid benadrukt, uiteindelijk wordt de mens bij hem een nieuw absolutum. Bij hem komt de wending tot het subject als fundament van de wereld die bij Descartes begonnen was, tot haar hoogtepunt en haar einde.

H20. Heideggers *Dasein*

Want Sartre had zich niet rechtstreeks door Kierkegaard tot zijn filosofie laten inspireren. Heidegger stond tussen hen in en bij hem krijgt de menselijke existentie (*Dasein*) gaandeweg geheel andere trekken. Het staat niet tegenover de wereld en de dingen, maar heeft er een oorspronkelijke voeling mee, die zich vooral toont in het praktische handelen. Heidegger keert zich tegen een denken dat zichzelf als het ware buiten de werkelijkheid plaatst om deze van buitenaf te beschouwen. Dat is de zondeval van de 'theorie' die zich - zoals bij Sartre - op Gods plaats stelt en dan al snel in de verleiding komt te denken dat de wereld niet meer is dan het materiaal waaraan zij in volstrekte vrijheid vorm moet geven.

H21. Luisteren en verstaan

Anders dan Sartre benadrukt Heidegger meer en meer hoe afhankelijk de mens is van de wereld waarin hij zichzelf aantreft: het 'zijn'. Handelen naar eigen willekeur kan hij slechts op straffe van een catastrofale botsing met die werkelijkheid (zoals tegen het einde van de twintigste eeuw duidelijk zal worden in het milieuprobleem). De mens moet dus allereerst leren luisteren naar het 'zijn' waarin hij ligt ingebed, aldus Heidegger. Hij is geen God, maar juist een eindig wezen dat zijn betekenis in de eerste plaats toegeworpen krijgt.

College 8. Structuralisme en daarna

H22. Filosofie van de taal

Zo kondigt zich bij Heidegger het einde aan van de centrale plaats die de mens zichzelf vanaf het begin van de moderne tijd had toegedacht. Vooral in zijn latere geschriften zal Heidegger wijzen op de literatuur (vooral de dichtkunst), waarin de mens zijn roeping zal hebben leren te verstaan. Niet alleen bij hem wordt de taal in de loop van de twintigste eeuw het centrale onderwerp van de filosofie. De Angelsaksische wijsbegeerte probeert helderheid te scheppen in filosofische problemen door de logica te onderzoeken van de wijze waarop zij zijn verwoord. En in Frankrijk benadrukt het structuralisme dat het menselijk subject allereerst een grammaticale functie is. Descartes 'ik' is in werkelijkheid een teken in een taalsysteem dat niet door dat 'ik' geschapen is, maar dat het juist heeft voortgebracht.

H23. Foucault en de crisis van

de menswetenschap Het structuralisme kwam allereerst in de menswetenschappen tot stand. Juist daar wreekte zich immers de dubbele status die de mens bij Kant gekregen had, zo stelt Foucault vast. Enerzijds treft de mens zich immers aan als een voorwerp in de wereld, zo had Kant gezegd, en anderzijds geeft hij die wereld op grond van zijn eigen ken-apparaat zelf vorm. Zo gaat het ook in de menswetenschap: enerzijds is hij er het object van, anderzijds is hij het zelf die haar uitvoert. Dat leidt tot een methodologische impasse die slechts kan worden doorbroken wanneer de mens leert inzien dat hij niet zelf de grond van zijn betekenisvolle wereld is. Hij pas is wie hij is dankzij een 'betekenisveld' dat logisch aan zijn zeggenschap voorafgaat en waarin hij zich slechts kan invoegen.

H24. Paul Ricoeur: het subject spreekt zich uit

Zo is de mens in het structuralisme een abstract teken geworden in een anoniem veld van woorden, signalen en betekenissen. De droom van zijn absolute autonomie is uitgedroomd. Maar, zo zal Ricoeur daartegenin brengen, dat betekent nog niet dat hij passief is overgeleverd aan een taalof machtsveld die hem scheidt. De taal waarin hij zich uit te drukken heeft kan hij weliswaar zelf niet maken, maar in datgene wàt hij zegt geeft hij zichzelf wèl vorm. Hij is daarin niet volstrekt autonoom, maar ook niet geheel machteloos. Ontnuchterd uit zijn droom van almacht en goddelijke zeggenschap, zal hij zichzelf en zijn wereld moeten leren vorm te geven in het besef beperkt te zijn in wat niettemin zijn mogelijkheden blijven.

Aanbevolen literatuur

H1. Inleiding: waar komt de moderne mens vandaan?

Charles Taylor, *Bronnen van het zelf*, Lemniscaat, Rotterdam, z.j. [2007]

Stephen Toulmin, *Kosmopolis: Verborgen agenda van de Moderne Tijd*, Kok Agora/DNB-Pelckmans,

Kampen/Kapellen, 1990

Marshall Berman, *All that's solid melts into air*, Simon and Schuster, New York, 1982

H2. Het cogito

Han van Ruler (red.), *De uitgelezen Descartes*, Boom/Lannoo, Amsterdam/Tielt, z.j. [1999]

H3. Het machinale dier en de ontmaskering van de mens

E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, Meulenhoff, Amsterdam, 1985

Roy Porter, *Enlightenment*, Penguin, Londen, 2000

Robert Darnton, *De literaire onderwereld tijdens het ancien régime*, Bert Bakker, Amsterdam, 1985

H4. Lametrie en de machine-mens

Julien Offray de Lametrie, *De mens een machine*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1978

Mary Shelley, *Frankenstein*, Veen, Amsterdam/Antwerpen, 2006

E.T.A. Hoffmann, *Klaas Vaak en andere verhalen*, Athenaeum- Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2004

H5. Immanuel Kant: het Ik als illusie

Immanuel Kant, *Grondslagen van de ethiek*, Boom, Meppel/ Amsterdam, 1978

Immanuel Kant, *Kritiek van de zuivere rede*, Boom, Amsterdam, 2004

H6. Rousseau en de tegencultuur

Jean-Jacques Rousseau, *Bekentenissen*, Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1996

H7. Het abstracte subject

Jean-Jacques Rousseau, *Het maatschappelijk verdrag*, Boom, Amsterdam, 1995

Claude Lefort, *Het democratisch tekort*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1992

H8. Universaliteit en eigenheid

Isaiah Berlin, *Het kromme hout waaruit de mens gemaakt is*, Kok Agora/Pelckmans, Kampen/Kapellen, 1994

Walter Scott, *Ivanhoe*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2006

H9. Een veelvoud van culturen

Ton Lemaire, *Over de waarde van culturen*, Ambo, Baarn, 1976

Umberto Eco, *Europa en de volmaakte taal*, Agon, Amsterdam, 1995

H10. Hegel en de geschiedenis

G.W.F. Hegel, *Het wetenschappelijke kennen*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1978

Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge Univ. Press, Cambridge etc., 1975

H11. Het sublieme

Renée van de Vall, *Een subliem gevoel van plaats*, Historische Uitgeverij, Groningen, 1994

H12. Schiller, de speeldrift en het genie

Friedrich Schiller, *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*, Kok Agora, Kampen, 1994

Jerrold Seigel, *Bohemian Paris*, Penguin, Harmondsworth, 1987

Arthur Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1997

Modris Eksteins, *Lenteriten*, De Haan, Houten, 1990

H13. Zarathustra en de nieuwe mens

Friedrich Nietzsche, *Aldus sprak Zarathoestra*, Boom, Amsterdam, 2006

Roland Duhamel, *Kerngedachten van Friedrich Nietzsche*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1979

Longinus J. Dohmen, *Nietzsche over de menselijke natuur*, Kok Agora, Kampen, 1994

H14. Het dionysische

Friedrich Nietzsche, *De geboorte van de tragedie*, Arbeiderspers, Amsterdam, 2000

M.S. Silk en J.P. Stern, *Nietzsche on tragedy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge etc., 1981

Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1999

Martine Prange, *Lof der Méditerranée: Nietzsches vrolijke wetenschap tussen noord en zuid*, Klement, Kampen, 2005

H15. De dood van God

Friedrich Nietzsche, 'Over waarheid en leugen in buiten-morele zin', in *Nietzsche: Waarheid en cultuur*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1983, blz. 109-124.

Friedrich Nietzsche, *De genealogie van de moraal*, Arbeiderspers, Amsterdam, 2000

Ger Groot, 'De fabel van de waarheid', in Groot, *Vier ongemakkelijke filosofen*, Sun, Amsterdam, 2003, blz. 17-57

H16. Kierkegaard: de waarheid is in de subjectiviteit

Søren Kierkegaard, *Wijsgerige kruimels & Het begrip angst*, Ambo, Baarn, 1995

Søren Kierkegaard, *Denken en zijn*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1982

H17. Authenticiteit en het absurde

Søren Kierkegaard, *Of/of*, Boom, Amsterdam, 2000

Albert Camus, *De mythe van Sisyfus*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1985

H18. Sartre: de mens is een 'niet'

Ger Groot (red.), *De uitgelezen Sartre [waarin Existentialisme is humanisme]*, Boom/Lannoo, Amsterdam/Tielt, z.j. [2000]

Jean-Paul Sartre, *Het zijn en het niet*, Lemniscaat, Rotterdam, 2003

H19. Sartres onbekommerde atheïsme

Annie Cohen-Solal, *Sartre: zijn biografie*, Van Gennep, Amsterdam, 1987

Ger Groot, 'Sartre's keuze. De betekenis van een ethisch maximaal', in H.A.F. Oosterling en A.W.

Prins (red.), *Existentialisme en humanisme in postmoderne tijden. Sartre, Camus en Bataille herdacht*, *Rotterdamse Filosofische Studies*, dl. XXIII, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1998, blz. 109 - 123.

H20. Heideggers Dasein

Martin Heidegger, *Over het humanisme*, Damon, Budel, 2005

Martin Heidegger, *Zijn en tijd*, Sun, Nijmegen, 1998

Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd*, Atlas, Amsterdam, 1995

H21. Luisteren en verstaan

Martin Heidegger, *Gelatenheid*, Lannoo, Tielt, 1979

Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1960

Theo de Boer e.a., *Hermeneutiek*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1980

H22. Filosofie van de taal

Richard Rorty, *The linguistic turn*, Chicago Univ. Press, Chicago, 1967

A.J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, Penguin, Harmondsworth, 1971

Ludwig Wittgenstein, *Filosofische onderzoekingen*, Boom, Amsterdam, 2006

Ian Hacking, *Wat heeft filosofie met taal te maken?*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1980

Jacques Derrida, *Marges van de filosofie*, Kok Agora/Pelckmans, Kampen/Kapellen, 1995

H23. Foucault en de crisis van de menswetenschap

Michel Foucault, *De woorden en de dingen*, Boom, Amsterdam, 2006

Claude Lévi-Strauss, *Het trieste der tropen*, Atlas, Amsterdam, 2004

Antoine Mooij, *Taal en verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse*, Boom, Meppel, 1975

H24. Paul Ricoeur: het subject spreekt zich uit

Paul Ricoeur, *Wegen van de filosofie*, Ambo, Bilthoven, 1970

Paul Ricoeur, *Tekst en betekenis*, Ambo, Baarn, 1991

Jacques de Visscher, *Ricoeur: de weg naar verstaan*, Klement/Pelckmans, Kampen, 2007

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Sandro Ligtenberg (Rotterdam, april & mei 2008)
Stem Inleiding	F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2008 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 952 9
NUR 730, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.